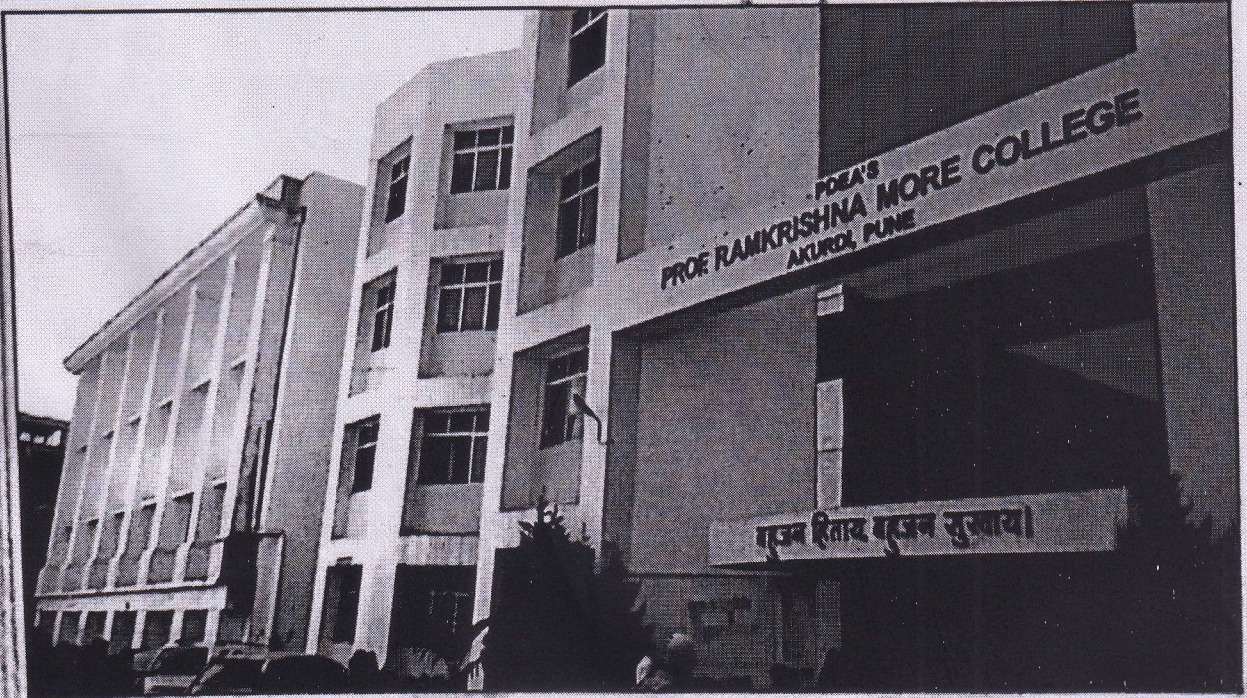

सोळावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

देश - विदेशातील साहित्यिक, समाज सुधारक, संशोधक आणि शास्त्रज्ञ यांचे योगदान

भाग तीन

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. मंजुषा धुमाळ
डॉ. शिल्पागौरी गणपुले

- ४० स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२७५
- ४० देश - विदेशातील साहित्यिक, समाजसुधारक, संशोधक आणि शास्त्रज्ञ यांचे योगदान - भाग तीन
(समीक्षा - संदर्भ)
- ४० प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११ ०३०.
स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१ / ९०७५०८१८८८
ई-मेल : snehaltawre@gmail.com
- ४० © S.R.I.
- ४० प्रथमावृत्ती : ८ फेब्रुवारी २०१९,
सोळावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- ४० मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ४० अक्षरजुळणी : एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- ४० मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ४० ISBN 978-93-87628-44-1
- ४० पृष्ठसंख्या : १६२
- ४० मूल्य : ₹ २००/-
\$ 3

- १९) अरुण कोलटकरांचे मराठी साहित्यातील योगदान डॉ. वैजयंतीमाला जाधव - भोसले /८०
- २०) बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा सच्चा सुधारक : न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे डॉ. चंद्रकांत रुद्राक्षे /८४
- २१) ॥ नामदेवे रचिला पाया ॥ डॉ. राजेश मिरगे /८८
- २२) संत तुकाराम यांच्या अभंगातील प्रासंगिकता डॉ. विठ्ठल जंबाले /९२
- २३) 'गीत गजानन'कार श्री. रा. श्री. नेरेकर डॉ. अपर्णा साबणे /९६
: १९७० ते १९८० या दशकातील लेखक
- २४) फ्रेंच विचारवंत ऑगस्ट कॉम्टेचा मानवी प्रगतीचा सिद्धांत आणि भारतीय समाज : एक चिकित्सा डॉ. मारोती बामणे /१००
- २५) युगप्रवर्तक ना. सी. फडके डॉ. सारिका बहिरट /१०४
- २६) शांताबाई दाणी यांच्या स्त्री शिक्षण व लोकशिक्षण संदर्भात केलेल्या कार्याचा अभ्यास डॉ. गीता शिंदे /१०८
- २७) शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कथेतील सामाजिक संवेदना डॉ. हनुमंत माने /११२
- २८) स्त्री मुक्तीचे उद्गताते भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. कल्पना एन. गावडे /११६
- २९) ज्ञानेश्वरीतील काव्यसौंदर्याचा अभ्यास डॉ. मीना आहरे /१२०
- ३०) महात्मा फुले यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान डॉ. महालक्ष्मी मोराळे /१२४
- ३१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीयांसाठी योगदान डॉ. प्रभाकर घोडके /१२८
- ३२) कर्मयोगी डॉ. पंजाबराव देशमुख डॉ. मंदा नांदुरकर /१३२
- ३३) आधुनिक भारताचे शिल्पकार : स्वामी विवेकानंद डॉ. भारती नवथर /१३६
- ३४) शाहू महाराज यांचे संगीत, नाट्य व कला क्षेत्रांतील योगदान डॉ. जगदीश खैरे /१३९
- ३५) साहित्यिक चारुता सागर डॉ. प्रतिभा घाग /१४३
- ३६) महात्मा जोतिबा फुले : सत्यशोधक समाज, साहित्यिक, समाजसुधारक डॉ. मेघना भोसले /१४७
- ३७) ना. धों. महानोर यांचे शेतीविषयक लेखन डॉ. सोमनाथ दडस /१५१
- ३८) श्री संत मन्मथ स्वामी यांच्या अभंगातील नीतिविचार डॉ. जितेंद्र बिराजदार /१५५

अरुण कोलटकरांचे मराठी साहित्याला योगदान

डॉ. वैजयंतीमाला जाधव - भोसले

अरुण बाळकृष्ण कोलटकर यांचा जन्म १ नोव्हेंबर १९३२ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण १९४७ रोजी राजाराम कॉलेज येथे झाले. त्यांना मुंबई येथील जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट्स येथून त्यांनी चित्रकलेची पदवी घेतली. तर जे.जे.मध्येच ललित कलांच्या अभ्यासाची पदवी बाहेरून घेतली.

अरुण कोलटकरांनी मुस्तातील ६०च्या दशकात जाहिरात क्षेत्रातील 'मास कम्युनिकेशन अँड मार्केटिंग (एमसीएम)' या नामांकित कंपनीत अनेक वर्षे काम केले. १९८१ मध्ये त्यांनी क्रिएटिव्ह डायरेक्टर म्हणून चैत्र एजन्सीमध्येही काम केले. त्यांच्या कालखंडात ते लिटास उद्योगसमूहाच्या एका उपएजन्सीला रूजू झाले. हेथे त्यांनी अनेक कॅमेरे तयार केल्या. कोलटकरांनी जाहिरातक्षेत्रात अनेक नवे काम केले. त्यांच्या कवितालेखनातही याचा प्रत्यय येतो. त्यांची दृक्कल्पना आणि कविता यांचे एक अभिनव नाते होते. अरुण कोलटकरांची कामाची हाताळणी ही अतिशय नेमकी आणि नेटकी होती. जाहिरातीचे काम असो किंवा माहितीचे, कार्टून काढणे असो जोपर्यंत ते मनासारखे येत नाही तोपर्यंत ते त्यांची मंडणी पुन्हा करीत असते. किरण नगरकर आणि अरुण कोलटकर एम.सी.एम. या कंपनीत अनेक वर्षे एकत्र काम करत होते. कोलटकरांच्या काम करण्याच्या पद्धतीविषयी ते म्हणतात. "अरुणला जर काही कामाची पद्धत असेलच तर ती 'स्पष्टता' ही आहे. ती त्याच्या जाहिरात क्षेत्रातकीच त्याच्या कविता आणि गद्यलेखनातही लागू होते. कावल्याची झेप असते, तशा वृत्तीचा तो आहे. तो थेट बुद्ध्यादी गोष्टीच्या मर्मस्थानीच जातो. त्याचे उद्दिष्ट काय आहे. हे त्याला स्पष्टच माहीत असते. आणि ते तो मिळवतो. स्पष्टतेचा अर्थ असा नव्हे की तो कधीच संदिग्ध - अस्पष्ट असणार नाही. जर तो एखादी गुंतागुंतीची निबिड कविता लिहीत असेल, जिथे प्रतिमा अधिकच गुंतागुंतीच्या असतात तर ही संक्रमण अवस्था तुम्हाला भेटल्या भिडल्यावाचून राहणार नाही. पण त्याच्या मनात मात्र सर्व उद्दिष्टाबाबत स्पष्टता असते." कवितेच्या बाबतीतही ते जोपर्यंत ती त्यात पुन्हा बदल करत रवी तशी कागदावर येत नाही तोपर्यंत बदल करतात. कवितेविषयीची स्पष्ट अशी धिअरी त्यांनी कधीच मांडली नाही पण "कविता

देवा - विदयातील साहित्यिक. मगधन १०

तशी गोळीबंदच हवी, तिथे शब्द नेमके न मोजकेच हवेत, एवी शब्द हिले झाले तर कविता काय उरली?" या मतांचे ते होते. अरुण कोलटकरांनी फक्त रसांच्या रेखाटनातून ट्रॅफिक पोलीसवर एक कार्टूनसच पुस्तक केले. 'The Policemen' या नावाने प्राप्त प्रकाशनाने ते २००३ मध्ये प्रकाशित केले. फक्त रसांच्या माध्यमातून ट्रॅफिक पोलीसच्या हालचालींना बांधून ठेवणारे कोलटकर आपल्या कवितांमधून शब्दांनाही तशीच हालचाल प्रदान करतात. अरुण कोलटकरांना वाचनाची प्रचंड आवड होती. वाचन, संगीत यामध्ये रस घेऊन अतिशय सूक्ष्मपणे ते या साळ्यांचा अभ्यास करत. कागदाची निर्मिती भारतात कधी चालू झाली, कोणापासून झाली यापासून ते अगदी बटाट्याच पीक भारतात कधीपासून घेऊ लागले इथपर्यंत साळ्या गोष्टी त्यांनी माहीत करून घेतल्या होत्या. त्यांच्या वाचनाच्या आवडीबाबत किरण नगरकर म्हणतात, "ते बायबल असू शकते, कुराणावरचे भाष्य असू शकते, किंवा झेन अँड द आर्ट ऑफ मोटारसायकल मेनेन्ससारखे पुस्तकमुद्रा असू शकते, तो काही काळ अल्-बेरूनी वाचत होता, मग एकदा अचानक तो प्लिनी ज्येष्ठकडे वळला. मला माहिती नाही त्याला अचानक वनस्पती ज्ञानात कशी काय इतकी आवड निर्माण झाली की त्यासाठी त्याला हा प्राचीन रोमन लेखक वाचावासा वाटला माझा समज होता की थोरल्या प्लिनीमध्ये फक्त लॅटिनच्या अभ्यासकांना आणि विचारवंतांना रस असणार आणि अर्थातच अरुण जर का एकदा त्याबद्दल बोलायला लागला तर तो एवढे नक्की करील की ऐकणाऱ्याला ते वाचणे 'अत्यावश्यक' आहे, असे वाटायला लागेल."

मराठी, हिंदी कविता कबीराचे दोहे, तुकारामांचे अभंग हे सारे त्यांचे तोंडपाठ होते. गितार, क्लॅरिनेटसारखी वाद्ये ते वाजवत. एकदा पखवाज हे वाद्य शिकव्यासाठी त्यांनी मुंबईतील मसजिद बंदरच्या कोणत्यातरी चाळीत राहणाऱ्या अर्जुन शेजवळ यांना शोधून काढले. आणि तिथे ते पखवाज शिकायला नियमित जाऊ लागले. शेजवळ आणि त्यांचे मित्र हे रीतसर भजन गाणारे होते. तेथे गेल्यावर कोलटकर त्यांच्यापैकीच एक होऊन जात. तिथेच त्यांची अन् बळवंतबुवांची गाठ पडली. मुंबईच्या एका वेश्यावस्तीत त्यांचे अत्तराचे दुकान आणि क्रॉफर्ड मार्केटमध्ये एक फुलांचे दुकान होते. हे बळवंतबुवा आणि त्यांच्याविषयी निगडित अनेक घटनांना त्यांनी त्यांच्या 'चिरीमिरी' या संग्रहात शब्दबद्ध केले. एकदा बळवंतबुवा दौडशे वेश्यांना घेऊन पंढरपूरला वारीला कसे गेले याविषयी त्यांनी एक कविता लिहून तो प्रसंग साक्षात डोक्यासमोर उभा केला. बळवंतबुवा, अर्जुन शेजवळ, आणि जगन्नाथ नावाचा खाटीक आठवड्यातून किमान एकदा तरी एकत्र येऊन भजन करत असत. भजनासाठी ओबडधोबड, खणखणीत आणि खडखडीत आवाजच हवा अशी अस्पष्ट धेअरीच त्यांनी मांडली होती.

अरुण कोलटकरांचे मराठी साहित्याला योगदान ८९

१९५४ च्या सुमारास अरुण कोलटकर, बंडू वझे, रमेश समर्थ आणि दिलीप निवे यांनी 'शब्द' हे संपूर्णपणे कवितेला वाहिलेले अनियतकालिक सुरू केले. यामध्ये वेगेवेळ्या कवींच्या कविता प्रकाशित होत होत्या. लघु-नियतकालिकांच्या चळवळीतील 'शब्द' हे महत्वाचे लघुनियतकालिक होत. जाहिरातक्षेत्रात काम करणाऱ्या कोलटकरांचे असे कवितेशी पक्के नाते होते. "चित्रकला मी पोटापुली राववतो. माझे खरे काम कवितेबरोबर आहे. असे मी समजतो. संगीताचे महत्त्व मला शब्दांच्या संदर्भातच अधिक आहे म्हणजे गाणे हा प्रकार." ^{१४} या मताचे ते होते. १९७४ च्या सुमारास आदिल जस्सावाला, गीव्ह पटेल आणि अरुण कोलटकर यांनी 'विलीअरिंग हाऊस' ही प्रकाशनसंस्था काढली या मार्फत जस्सावाला यांचे Missing Person (मिसिंग पर्सन) गीव्ह पटेल यांच How Do You Withstand Body (हाऊ दू यू विस्टॅन्ड बॉडी) अरविंद कृष्ण मेहरोत्रा यांचे Nine Enclosures (नাইन एन्क्लोजर्स) आणि कोलटकरांचा Jejuuri (जेजुरी) हा काव्यसंग्रह प्रकाशित करण्यात आला. कोलटकरांच्या 'जेजुरी' या काव्यसंग्रहाला १९७६ सालचा कॉमनवेल्थ पुरस्कार आणि १९७७ चा राष्ट्रकुल पुरस्कार मिळाला.

अरुण कोलटकरांनी मराठी कविताप्रमाणेच इंग्रजी काव्यलेखन केले. भारतीय इंग्रजी कवितामध्ये आदिल जस्सावाल, गीव्ह पटेल, निस्सीम इझीकेल, कमला दास, अरविंद कृष्ण मेहरोत्रा, पार्थसारथी हे कोलटकरांचे समकालीन इंग्रजी कवी होते. अरुण कोलटकर हे द्विभाषिक काव्यलेखन करणारे कवी होत. कोलटकरांचा काव्यलेखनाचा काळ हा अतिशय गुंतागुंतीचा होता. वसाहतीकरण झालेल्या एका सर्वच देशांत अशी परिस्थिती होती. इंग्रजी भाषा आणि प्रादेशिक भाषा अशा दोन्ही भाषेत साहित्यिक अभिव्यक्ती होत होती.

कोलटकरांनी 'Jejuuri' या संग्रहात खंडोबाच्या जेजुरी येथील देवस्थानला भेट दिल्यानंतर तेथील अनुभव, जेजुरीचा प्रवास या साऱ्यांना अतिशय तटस्थपणे शब्दबद्ध केले आहे. जेजुरीच्या आसपासचे जग तेथील विस्कळितपणा विसंगती यांना कवितेतून अगोपित केले आहे. कोलटकरांचे 'Sarpsatra' (सर्पसत्र) आणि 'Kala Ghoda Poems' (काला घोडा पोएम्स) हे इंग्रजीतील संग्रह अनुक्रमे २००३ आणि २००४ मध्ये प्रकाशित झाले. जनमेजय राजाने आपल्या चडिलांच्या मृत्यूचा सूड उगवण्यासाठी, सर्पकुळाचा नाश करण्यासाठी जो होम सुरू केला ते म्हणजे सर्पसत्र. हेच या संग्रहाचे कथासूत्र आहे. तर 'काला घोडा पोएम्स' मधील कविता यापेक्षा अतिशय वेगळे असे सूत्र घेऊन येतात. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महत्त्वाचे, त्यांचे बकालपण, रस्त्यावरील भिकारी, त्यांचे राहणीमान, वेसा, भटकी बुन्नी, व्यसनाधीन लोक यांचे जगणे या सगळ्यांचे चित्रण या कवितेत येते. खरे म्हणजे त्यांचे जगणे कवितेतील सौंदर्यात भर घालणारे नाही.

देश - विदेशातील साहित्यिक, समाज सुधारक... योगदान ८२

पण या संग्रहात ते अतिशय विनोदी आणि उपरोधिक आंगाने येते. "The Barefoot Queen of the Crossroads" ही कविता संपूर्ण संग्रहाचे प्रतिनिधित्व करणारी कविता आहे.

'अरुण कोलटकरांच्या कविता' (१९७७) 'चिरीमिरी' (२००३), 'भिजकी वही' (२००३), 'ट्रेण' (२००४) 'अरुण कोलटकरांच्या चार कविता' (२००६) असे पाच मराठी कवितासंग्रह आणि 'Jejuuri' (जेजुरी, १९७६), 'Sarpsatra' (सर्पसत्र, २००३) आणि 'Kala Ghoda Poems' (काला घोडा पोएम्स, २००४) हे तीन इंग्रजी कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांना १९९३ सालचा माउवाडा साहित्य परिषदेचा कुसुमाग्रज पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले आहे. तर १९९५ मध्ये बहिणाई प्रतिष्ठानच्या 'बहिणाबाई पुरस्काराने' सन्मानित करण्यात आले आहे. अरुण कोलटकरांवर १९७७ साली 'त्रेचा' १९९३ साली 'प्रतिष्ठान' आणि २००४ साली 'अभिधानंतर' यांनी नियतकालिकांनी मराठी विशेषांक प्रकाशित केले आहेत. हिंदीमध्येही 'आवेग' या नियतकालिकाने त्यांच्यावर विशेषांक प्रकाशित केला आहे.

अरुण कोलटकरांचे मराठी व इंग्रजी काव्यलेखन १९६० नंतरच्या साहित्यप्रवाहामध्ये महत्त्वाचे ठरले आहे. भारतीय आणि प्रादेशिक भाषांमध्ये काव्यलेखन करणाऱ्या या कवीचे सप्टेंबर २००४ मध्ये पोटाच्या कर्करोगाने निधन झाले. प्रास प्रकाशनाने त्यांच्या मृत्यूनंतर २००६ मध्ये त्यांच्या चार अप्रकाशित कविता 'अरुण कोलटकरांच्या चार कविता' या नावाने प्रसिद्ध केल्या.

संदर्भ सूची -

१. नगरकर किरण, अरुण कोलटकर : 'भागीदारीचे शब्दचित्र' अरुण कोलटकर विशेषांक, अभिधानंतर, मुंबई, जाने-जून २००४, वर्ष ५, अंक ३-४, पृ. ९.
२. नगरकर किरण, अरुण कोलटकर : 'भागीदारीचे शब्दचित्र' अरुण कोलटकर विशेषांक, अभिधानंतर, मुंबई, जाने-जून २००४, वर्ष ५, अंक ३-४, पृ. ९.
३. शहाणे अशोक, चिरीमिरीची हकिगत, अनाग्रत, अर्धवार्षिक, जाने-जून २००५, वर्ष १, अंक १, पृ. ९.
४. नगरकर किरण, उ.नि. पृ. १०.

४०४०

अरुण कोलटकरांचे मराठी साहित्याला योगदान ४३